

XTROBADA INTERNACIONAL INVESTIGADOR**X**S DEL **FRANQUISME**

VALÈNCIA, 13-15 NOVEMBRE 2019

EDITA

Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals FEIS
Comissions Obreres del País Valencià

Departament d'Història Moderna i Contemporània
Universitat de València

DIRECTORS

Ismael Saz Campos, José Alberto Gómez Roda

EDITORES / EDITORS

Ismael Saz Campos, José Alberto Gómez Roda, Pere Beneyto Calatayud,
Zira Box Varela, Carlos Fuertes Muñoz, Mélanie Ibáñez Domingo,
Antonio Morant Ariño, Vega Rodríguez-Flores Parra, Dolores Sánchez Durá,
Julián Sanz Hoya, Vicenta Verdugo Martí

CORRECCIÓ TEXTOS

Raquel Ricart Leal

DISSENY I MAQUETACIÓ

Espirelius

ISBN

978-84-942328-2-4

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

Presentació / Presentación	13
----------------------------------	----

Manifest pels arxius del franquisme i la memòria democràtica	
Manifiesto por los archivos del franquismo y la memoria democrática	23

TAULA 1: INSTITUCIONS I POLÍTIQUES DE LA DICTADURA

MESA 1: INSTITUCIONES Y POLÍTICAS DE LA DICTADURA

Bengochea Tirado, Enrique	
Pluralismo jurídico en la Provincia de Sahara: institucionalización, redes regionales y prácticas informales.....	33
Collado Aguilar, Miguel Ángel	
Continuidades y rupturas en las derechas de las minas de Riotinto previas y posteriores a la guerra civil.....	45
García Ferreira, Rafael	
Recuperando la cotidianidad. Los cambios en la vida cotidiana durante la guerra civil en una ciudad de retaguardia: Santiago de Compostela (1936-1939).....	59
Palou Rubio, Saida	
Subordinación y uso propagandístico del turismo durante el franquismo. Apuntes sobre la construcción de una narrativa y semiótica turística en la ciudad de Barcelona	75
Pérez Espí, María Jesús	
Mercedes Sanz-Bachiller y los inicios de la implantación de los seguros sociales desde la Obra Sindical de Previsión Social (1941-1945)	93
Rina Simón, César	
Pueblo, tradición y creencias. La construcción de la hegemonía popular franquista en Extremadura	109
Rubio Gómez, Amara	
En torno a los orígenes culturales del fascismo español. Las derechas castellano y leonesas durante la Segunda República Española (1931-1936). Una perspectiva comparada	125
Sáez Aznar, Guillermo	
La organización de la Dirección General de Seguridad en los inicios del Franquismo, 1938-1941. Primera institucionalización y organigramas.....	141

**TAULA 2: LES DIMENSIONS EXTERIORS DEL FRANQUISME:
RELACIONS INTERNACIONALS I PERSPECTIVES (POST)COLONIALS**
**MESA 2: LAS DIMENSIONES EXTERIORES DEL FRANQUISMO:
RELACIONES INTERNACIONALES Y PERSPECTIVAS (POST)COLONIALES**

Figueredo Cabrera, Katia	
Soluciones salvadoras para un recíproco entendimiento. Cuba y la España franquista, 1945-1959	159
Gómez Aldana, Sergio	
Estados Unidos y las principales formaciones políticas en la Transición española	175
Navarro de la Fuente, Santiago	
<i>Nihil obstat</i> . La misión de Ildebrando Antoniutti y la construcción del franquismo durante la Guerra Civil	193
Orduña Prada, Mónica	
Diplomacia estadounidense y ayuda humanitaria en la posguerra española: Weddell.	209
Ramos Diez-Astrain, Xavier María	
El triángulo hispanoalemán: la España de Franco, la RFA y la RDA	223
Rodríguez Escobar, Moisés	
¿Objetivo cumplido? La embajada de Antonio Garrigues y la diplomacia pública franquista en Estados Unidos	237

**TAULA 3: ACTITUDS SOCIALS:
SUPORT, CONSENTIMENT, RESISTÈNCIA, OPOSICIÓ**
**MESA 3: ACTITUDES SOCIALES:
APOYO, CONSENTIMIENTO, RESISTENCIA, OPOSICIÓN**

Buxeiro Alonso, Xabier	
Denunciantes y acusadores. Un estudio sobre la colaboración social con el aparato judicial golpista	253
Candela Ochotorena, José	
La mujer en la cultura popular del franquismo.	267
Domènech i Casadevall, Gemma	
Modernitat resistent. Emili Blanch i Roig (1897-1996)	285
Leira-Castiñeira, Francisco J.	
Las medidas de coerción del ejército golpista contra sus combatientes y sus actitudes sociopolíticas. España, 1936-1939	305

López Sánchez, Conchi	
El ¿azar? de la violencia golpista. La conformación de la retaguardia gallega a través de un estudio familiar	327
Martínez Gálvez, José Carlos	
¿De la misma madera? Oposición, consenso y colaboración ante la violencia franquista en el Suroeste peninsular.	343
Martos Ferrer, Carlos	
Asociaciones culturales y espacios de sociabilidad antifranquista	357
Mínguez Blasco, Raúl	
Religión, género e historia oral. Una aproximación a las actitudes sociales de las mujeres católicas durante el franquismo	373
Miralles Alted, Lázaro	
Resistencias y solidaridad en el Albaicín de Granada durante el primer franquismo . . .	387
Román Ruiz, Gloria	
Entre la resistencia y el colaboracionismo: Las actitudes socio-políticas de un doble confidente en la posguerra malagueña	401
Sancho Lluna, Juan Luis	
El exilio interior: republicanismo y reaccionarismo en Manuel Cervera Pomer (1915-1998) . .	417
Senent Sansegundo, Juan Carlos	
Montejurra de 1968, un punto de inflexión	433

TAULA 4: ECONOMIA I CONDICIONS DE VIDA

MESA 4: ECONOMÍA Y CONDICIONES DE VIDA

Bertomeu Sánchez, José Ramón	
Una violencia lenta e invisible: los pesticidas arsenicales durante los primeros años del franquismo (1939-1945).	451
Espuny Tomás, María Jesús	
Matrimonio y excedencia forzosa: nuevas aportaciones	467
García Barrero, José Antonio	
La formación del mercado de trabajo turístico en Baleares. Escasez de trabajo, rotación y precariedad laboral durante el <i>boom</i> turístico, 1959-1973.	483
Pellejero Martínez, Carmelo; Luque Aranda, Marta	
La política turística en la España autárquica: la Dirección General de Turismo, 1939-1951	501

TAULA 5: ACCIÓ COL·LECTIVA I MOVIMENT OBRER

MESA 5: ACCIÓN COLECTIVA Y MOVIMIENTO OBRERO

Alcántara Pérez, Pablo

El viejo zorro y el nuevo topo: la Brigada Política Social y la represión a Comisiones Obreras (1966-1973) 519

Baena Gallardo, Neus

¿Católicos intocables y parroquias inviolables? Sobre la persecución y la represión del catolicismo obrero por parte del Estado franquista en Cataluña, 1951-1977 537

Cintas Hernández, Gerard

La transició sociològica del socialisme espanyol en els 70 553

Ginard i Féron, David

El socialismo balear bajo el franquismo (1936-1975) 567

Martínez Pérez, David

La conflictividad laboral en la minería leonesa (1962-1975) 583

Muñoz Ruiz, Mayka

La represión del movimiento obrero en banca durante el tardofranquismo: el caso del Banco Popular 597

Nogueira Castro, Jessica; Míguez Macho, Antonio

El «nuevo» movimiento obrero en Galicia en el franquismo a través de sus militantes. ¿Comunidades de memoria o comunidades de olvido? 611

Ruiz Panadero, Diego

¿Apatía y desmovilización? Cuenca como símbolo de la protesta social en el mundo rural durante la transición a la democracia (1976-1979) 627

Zapata Tarín, Arnau

Conciencia de protagonismo y voluntad de acción propia: el sindicato de la Unió de Llaureadors i Ramaders del País Valencià durante la Transición, a partir de la comarca de Requena-Utiel. 643

TAULA 6: VIOLÈNCIA, REPRESSIÓ I CONTROL SOCIAL

MESA 6: VIOLENCIA, REPRESIÓN Y CONTROL SOCIAL

Águila Torres, Juan José del

La represión judicial de los socialistas en la década de los cincuenta. 661

Bascary Peña, Ana María	
Lágrimas y barro. Mujeres represaliadas en Villarrobledo durante el primer franquismo	685
Benayas Sánchez, David	
“Destrucción del arte sacro”: Procesos militares contra los miembros del Comité de Defensa de Monumentos Artísticos de Toledo (1936-1946). Guerra de ocupación y castigo a los vencidos. Una primera aproximación.	701
Bolaños Giner, Laura	
Mujeres caídas en la capital: prostitución clandestina en Madrid (1939-1956)	717
Cidrás Fuentes, Aldara	
La mujer como sujeto de violencia y transmisora de memorias en la guerra civil española. El caso de Pontevedra (1936-1939)	733
Fernández Fernández, María Covadonga	
A la sombra. La experiencia de las presas políticas en las cárceles de posguerra franquistas: la Prisión Provincial de Oviedo	749
Hernández Burgos, Claudio	
Diseñando la geografía franquista: el control de la vida cotidiana en el primer franquismo. Una visión desde la provincia de Granada (1936-1953)	765
Ibáñez Tarín, Margarita	
Vidas cruzadas de unos jóvenes revolucionarios en las cárceles franquistas. Ángel Gaos y los hermanos Uribe y Pellicer	781
López Fernández, Tamara	
Aunque me cueste la vida. El aborto en el Partido Judicial de Lugo (1945-1960)	797
Rodríguez Guerra, Ana Cristina	
La Comisión Provincial de Incautación de Bienes de León (1936-1939)	813

TAULA 7: IDENTITATS

MESA 7: IDENTIDADES

Álvarez Rodrigo, Álvaro	
Estrellas de cine y glamour. Amparo Rivelles, un icono de moda y consumo en la España depauperada de posguerra.	831
García Prieto, Beatriz	
La prensa franquista leonesa y la imposición del modelo de mujer nacionalcatólico. El ejemplo de <i>PROA</i> y <i>El Diario de León</i> (1936-1945)	845

Kuzina, Nataliya; Grantseva, Ekaterina	
Política arquitectónica en la época de Franco y el destino de los monumentos modernistas en el territorio de Cataluña	863
Otero-González, Uxía	
Políticas de género bajo la dictadura franquista: construcción discursiva del “ser mujer” . .	877

TAULA 8: CULTURA I MITJANS DE COMUNICACIÓ

MESA 8: CULTURA Y MEDIOS DE COMUNICACIÓN

Barrenetxea Marañón, Igor	
La contienda española en el cine de los años 60: el nacionalismo franquista y sus mitos en los filmes <i>La paz empieza nunca</i> (1960) y <i>Un puente sobre el tiempo</i> (1964).	897
Bellido Peris, Federico	
La transición televisiva de un rey. De la monarquía del 18 de julio al “piloto del cambio” . . .	913
De Lima Grecco, Gabriela	
Premios del Espíritu: los premios literarios oficiales durante el primer franquismo . . .	929
Díaz Hernández, Onésimo	
La primera “campaña de prensa” del Opus Dei (1945)	941
Molina Poveda, María Dolores; Sanchidrián Blanco, Carmen	
La Sección Femenina y la educación de las mujeres vistas a través de NO-DO	955
Ramírez Riquelme, Javier	
Representaciones de la clase trabajadora en el cine español (c. 1967-1979).	971
Tenorio Maciá, José Carlos	
La prensa española ante la amenaza de <i>BREXIT</i> en 1975	985
Tomé Urresti, Irene	
O estudo do discurso da ditadura nos medios de comunicación: o caso Ruano	1001

TAULA 9: EDUCACIÓ, UNIVERSITAT I CIÈNCIA

MESA 9: EDUCACIÓN, UNIVERSIDAD Y CIENCIA

Canales Ciudad, Daniel	
“Ya vemos su cara”. El Servicio Universitario del Trabajo, un encuentro con la verdadera España	1019

Casanovas Prat, Josep; Soler Mata, Joan	
L'altra cara del NO-DO. Films documentals no oficials sobre escola i societat durant el franquisme.	1035
Dávila Balsera, Paulí; Naya Garmendia, Luis M ^a	
Jóvenes universitarios, mayo del 68 y la creación de las Universidades Autónomas ..	1051
Grana Gil, Isabel	
María y Joaquina Comas Ros: dos profesoras de instituto depuradas, sancionadas y confirmadas durante el franquismo.	1067
López Sánchez, José María	
Medicina y género, ciencia y política en el primer franquismo	1081
Prades Plaza, Sara	
La influència de Charles Maurras en la generació de 1948.	1099
Sancho Galán, Jordi	
Hacia el estado de excepción. Radicalización estudiantil y represión en la Universidad de Barcelona (1968-1969)	1115

**TAULA 10: MEMÒRIES DEL FRANQUISME:
USOS PÚBLICS, DIDÀCTICA, ARXIUS I DRETS HUMANS**

**MESA 10: MEMORIAS DEL FRANQUISMO:
USOS PÚBLICOS, DIDÁCTICA, ARCHIVOS Y DERECHOS HUMANOS**

Aragó Carrión, Lucila	
Lugares de la resistencia antifranquista en la ciudad de Valencia (1968-1975). Una etnografía de espacios de la memoria	1131
Carrillo Caro, Jordi	
Asimetrías y franquismo: la historia sociocultural y sus diferencias en la investigación ...	1153
Climent i Prats, Josep Màrius	
Fonts i arxius per a l'estudi del treball forçat durant el franquisme	1167
Ferrero Gandia, Raquel; Paricio de Castro, Helena; Bisbal Sanz, Josep Miquel	
L'orfandat durant la guerra civil i la postguerra, un estudi de l'Arxiu de Memòria Oral Valenciana	1181
Mancha Castro, José Carlos	
La dictadura de Franco en la ESO. Una didáctica para sentir la historia situada.	1199

Peña Varó, Ana María

Aportaciones a la memoria histórica de Castilla y León desde el sindicalismo:

el caso de la Fundación Jesús Pereda de Comisiones Obreras de Castilla y León 1207

Velo i Fabregat, Elisabet

L'ús de fonts orals en la investigació de les memòries del franquisme:

especial incidència sobre les dones i les classes populars. 1227

Índex alfabètic per autors/autores. 1243

L'ÚS DE FONTS ORALS EN LA INVESTIGACIÓ
DE LES MEMÒRIES DEL FRANQUISME:
ESPECIAL INCIDÈNCIA SOBRE LES DONES I LES CLASSES POPULARS

Elisabet Velo i Fabregat
Universitat Autònoma de Barcelona

*A l'àvia, la Teresa, la Nati i la Consol.
A les veus imprescindibles que ja han marxat.*

*«La tasca de l'historiador es defineix fonamentalment
pel compromís amb el món en el qual viu.»
Josep Fontana*

*«A las mujeres se les ha negado su papel
como sujetos de la historia: por su inscripción en la familia,
considerando como lugar esencialmente privado y conservador,
y por las posiciones que han ocupado en la producción,
consideradas secundarias y marginales.»
Cristina Borderías*

L'ús de fonts orals en l'acadèmia. Els relats de vida o *life stories*

En aquest article s'explicarà l'experiència de l'autora en l'elaboració del Treball Final de Màster *El treball de les dones al Poble Sec (1939-1959)* i en la tesi doctoral *Gènere i Treball al Poble Sec (Barcelona) 1960-1975*,¹ elaborat a partir de l'anàlisi jurídic de l'època estudiada en relació a la legislació social que afectava a les dones i el recull de fonts orals.

El relat històric s'ha construït a partir de fonts primàries, és a dir, documentació de l'època estudiada, recopilació de la qual ha conformat les fonts secundàries: la documentació elaborada *a posteriori* que ens parla dels fets analitzats. La narració històrica de l'acadèmia s'ha centrat en l'anàlisi de fonts escrites o, en les

1 Treball en obert per a consultes a <https://www.tdx.cat/handle/10803/285565>

darreres dècades, audiovisuals, que han conformat una historiografia que només ha tingut en compte el relat de qui tenia accés a l'elaboració d'aquesta documentació. Cal considerar que l'anàlisi d'aquestes fonts primàries també s'ha realitzat des d'una perspectiva crítica amb els continguts i el discurs emès des de posicions de poder i no només fent una reproducció d'allò explicat. En qualsevol cas, no és objecte d'aquesta comunicació analitzar les diferents corrents historiogràfiques a l'acadèmia.

Les disciplines d'Història Contemporània i Sociologia han trobat en les fonts orals una metodologia que ha posat el focus en col·lectius que fins aleshores eren ignorats a l'acadèmia. S'ha anat a cercar el testimoni d'aquell segment de població que no ha tingut accés en l'elaboració ni anàlisi de la documentació històrica a la que fèiem referència anteriorment: les classes subalternes i les dones.² Fins no fa massa dècades aquest sector de població no havia despertat interès com a objecte d'estudi. És amb les fonts orals que l'enfocament de la investigació canvia de perspectiva. Com a referents en la matèria, Daniel Bertaux, sociòleg, i Mercedes Vilanova, historiadora, dediquen, respectivament, la seva producció acadèmica en la introducció de biografies en la Sociologia i a l'estudi de les vides de les persones analfabetes, entre d'altres qüestions. En aquest últim cas, un segment de la població oblidat pren protagonisme en la construcció del relat històric. Fora de l'acadèmia, Tomasa Cuevas és un bon exemple de l'ús de les fonts orals per donar veu a dones represaliades durant el franquisme. Cuevas, qui va estar empresonada i va patir tortures durant el franquisme, als anys 80 va gravar testimonis de dones que havien passat la mateixa experiència que ella i ho va publicar.³

Per definir el tipus de relat que s'obté a través de la història oral, Bertaux⁴ fa referència a la distinció del sociòleg Norman K. Denzin.⁵ *Life stories* o «relats de vida» (o «mètode biogràfic») és la història d'una vida tal com la va viure la persona que explica la seva pròpia biografia i que s'obté a través de les entrevistes personals. En canvi, la *life story* o «història de vida» és l'estudi de la biografia d'algú a través de diferents fonts, com per exemple documentació escrita de diferents característiques i procedències que fan referència a diferents aspectes de la vida del subjecte estudiat. Amb l'ús de les fonts orals obtenim «relats de vida», ja que prenem com a referència la biografia de la persona entrevistada tal i com la recorda i explica a partir de les preguntes que li fa l'entrevistador/a, sens perjudici de fer

2 Sylvie VANDE CASTEELE i Daniele VOLDMAN: "Fuentes orales para la historia de mujeres", *Flora Tristán, Serie Historia*, 1 (1988).

3 Breu biografia de Tomasa Cuevas: <https://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0518971.xml>

4 Daniel BERTAUX: "El enfoque biográfico: su validez metodológica, sus potencialidades", *Proposiciones*, vol. 29, Santiago de Chile: Ediciones Sur, 1981. Recuperat d'internet (<http://www.sitiosur.cl/r.php?id=436>)

5 Norman K. DENZIN: *The Research Act*. Chicago: Aldine, 1970, ÍD.: «The interactionist study of social organization: A note on method», a Daniel BERTAUX (comp.): *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills (California), Sage, 1981.

servir la documentació que conservi la mateixa persona entrevistada per reforçar la veracitat del seu discurs. En la investigació realitzada per l'autora, es van obtenir documents com llibretes manuscrites, partides de naixement, carnets del *Sindicato Vertical* i fotografies que van acompanyar el testimoni de les entrevistades i que reforçaven la veracitat dels seus testimonis. Aquests documents no fan altra cosa que verificar allò que és explicat per la persona informant, per bé que un dels centres de la investigació versa sobre el relat autobiogràfic a partir de les preguntes realitzades, sense perjudici del seu contrast amb altres fonts i documentació, que també són centrals en l'estudi de la matèria estudiada.

Per a Mercedes Vilanova,⁶ la història oral és un instrument útil per a l'ampliació de la perspectiva de l'explicació de la història en el moment històric objecte d'estudi, fent parlar a aquelles dones que han viscut de manera silenciosa i, amb el relat de les seves vivències, s'intenta desmitificar alguns dels apriorismes històrics, alguns dels quals han relegat a la dona en un segon pla en diversos àmbits, com el laboral. A partir de la investigació realitzada per l'autora a la tesi doctoral, es va posar en dubte l'afirmació «les dones no es van incorporar al mercat de treball fins a la dècada dels 70», que assumia que les dones no havien treballat fins aleshores. A partir de les experiències recollides es va poder afirmar que aquesta afirmació no és certa perquè les dones mai no han deixat de treballar, encara que fos en l'economia submergida. El recull d'experiències personals es considera un mètode que, conformat a través de diverses biografies, pot posar en dubte grans veritats històriques, sobretot quan perjudiquen a un col·lectiu com les dones.

La història oral és memòria i rememoració,⁷ l'explicació de la vida viscuda a través dels records i les anècdotes. Vilanova afirma que les fonts orals es construeixen poc a poc, amb imatges i moments viscuts, anècdotes personals, fets que poden haver causat algun trauma en la persona informant... és per això que és important un acostament extremadament empàtic amb l'entrevistada, ja que mostra la seva intimitat amb la finalitat que l'entrevistadora reculli el seu testimoni per a una investigació acadèmica. És per això que cal ser molt curoses amb el tracte i, no menys important, s'han de tenir eines per prendre aquests testimonis amb perspectiva, defugint de l'assimilació d'aquests relats com a veritats absolutes. Malgrat que esdevenen fonts històriques imprescindibles que ajuden a construir un relat més ampli i divers, l'autora entén que els relats de vida han de conformar una història coral amb diverses veus i, sempre que sigui possible, han de tenir el suport de do-

6 Mercedes VILANOVA: *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió*, Barcelona, Icària Editorial, 1995, ÍD.: «La historia presente y la historia oral. Relaciones, balance y perspectivas», *Cuadernos de historia contemporánea*, 20 (1998), pp. 61-70.

7 Mercedes VILANOVA: «Rememoración y fuentes orales», a Carlos NAVAJAS (ed.): *Actas de IV Simposio de Historia Actual, Logroño, 17-19 de octubre de 2002*, Logroño, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, pp. 19-40.

cumentació escrita i gràfica. És possible que qüestions personals explicades per les informants no puguin ser contrastades, per tant s'haurà d'assumir que allò explicat i recordat és cert o, en qualsevol cas, una certesa. Tot i que a vegades la memòria pot ser incompleta, es defensa la validesa històrica d'aquestes fonts tot prenent com a referència la reflexió de Vilanova⁸ sobre el contrast entre la història escrita, produïda per qui ostenta el poder, i la història oral que pren el testimoni dels col·lectius oprimits i silenciats. Allò dit, de la mateixa manera que els silencis i les frases inacabades, conformen testimonis únics per entendre moments històrics complexes, en especial quan fixem la mirada en col·lectius que no han pres la paraula fins ara.

Les fonts orals ens presenten la trajectòria d'una persona des de diferents perspectives, el que Bertaux anomena «segmentació dels relats de vida»: l'experiència domèstica, laboral, social...:

Se trata del proceso por el cual, tras la separación domicilio/trabajo posterior al desarrollo del asalariado, cada vez más personas han sido llevadas a vivir vidas paralelas: una en el trabajo, la otra en familia y a veces una tercera en un actividad correspondiente a un compromiso personal.⁹

Aquestes vides també estan condicionades per fets externs que la persona entrevistada no pot controlar i s'hi veu immersa, com una persona més que hi participa:

(...) esta 'totalidad' [de l'existència de l'entrevistat] sino que está fragmentada y dividida por el juego de circunstancias, de fuerzas sociales incontrolables, de acontecimientos colectivos que invaden la vida sin que se pueda hacer nada al respecto (guerra o paz, desarrollo o crisis).¹⁰

Afegit a la seva finalitat de servir com a eina per a descobrir biografies singulars, la història oral no perd de vista la inclusió d'aquestes vides a la societat i a organitzacions col·lectives que transcendeixen l'individual. En permeten fer un estudi històric i sociològic en fent una

inmersión en las relaciones sociales primarias, tales como la familia o el grupo de amistad. Además añade una gran variedad de matices que facilitan la explicación de la relación social del individuo y la estructura social a la que pertenece, y resulta especialmente eficaz en relación a los estudios de cambio social, presentando un material muy rico para determinar las variables.¹¹

8 *Ibid.*

9 Daniel BERTAUX: "El enfoque biográfico: su validez metodológica, sus potencialidades", *Proposiciones*, vol. 29, Santiago de Chile, Ediciones Sur, 1981, p.11.

10 *Ibid.*, p. 12.

11 Pilar DÍAZ i José María GAGO: «La construcción y utilización de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista», *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea, Dossier Generaciones y memoria*

Les biografies recollides no es poden entendre sense un context històric i social concret, que és en el que participen i les afecta de manera decisiva en la trajectòria vital: els privilegis socials i culturals, o la manca d'aquests per les seves condicions personals (sexe, raça, origen, classe social...), seran decisius per a la trajectòria vital de les informants.

Una de les limitacions que s'ha de tenir en compte en la recuperació de les fonts orals és la supervivència d'aquell segment de població que és testimoni potencial en la recerca històrica que es vulgui realitzar. Cal tenir en compte que el pas dels anys és un element que va en contra de la recerca en fonts orals d'etapes històriques llunyanes i que, per tant, si la investigadora o investigador té la voluntat de realitzar investigacions sobre una etapa històrica concreta recollint fonts orals, ha d'assegurar que trobarà testimonis suficients per tenir una mostra d'anàlisi considerable i que li permeti recollir diferents perspectives que enriqueixin la seva investigació. En els darrers anys, l'estudi de la dictadura franquista ha pogut gaudir de testimonis de primera mà, però cada vegada és més difícil trobar testimonis que visquessin la Guerra Civil espanyola i els primers anys d'aquell període històric.

Aquesta metodologia s'ha fet servir àmpliament per analitzar la participació de les dones en diferents àmbits com el municipal i el sindical, amb autores com Cristina Borderías, Conchi Villar i Rubén Vega, entre moltes altres. El model d'anàlisi d'aquestes autores, a més dels principis plantejats anteriorment, van servir a l'autora per a l'elaboració d'una investigació que conjugava relats de vida de dones d'un barri concret de Barcelona, el Poble Sec, en un temps determinat, el franquisme, i des d'una perspectiva poc explorada fins aleshores, la Història del Dret. A continuació s'exposaran algunes reflexions plantejades arran d'aquest treball i la manera d'introduir la metodologia de les fonts orals en una disciplina com el Dret.

Introducció de les fonts orals en l'estudi de la Història del Dret i les Institucions i la Història del Dret Social.

L'estudi del Dret es basa les normes jurídiques i les estructures que conformen els ordenaments jurídics d'arreu del món, així com la jurisprudència, les costums i els principis generals del Dret. En l'estudi de la història d'aquesta disciplina també s'estudien i analitzen documentació jurisdiccional, processal, penal, penitenciària, institucional... diverses fonts que es troben en arxius, ordenats segons els criteris arxivístics i documentalistes. Igualment, els assajos filosòfics i discursos

de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria., 6 (2006), pp. 793-818, esp. p. 794.

polítics també són d'interès per estudiar la trajectòria legislativa de la humanitat i les conquestes socials, per bé que no s'entendria el Dret sense els (i les) pensadors i sense els (i les) polítics. Com tampoc s'entendria la trajectòria de la legislació social sense moltes revoltes i reivindicacions obreres històriques com la vaga de "La Canadenca", que va donar lloc a la jornada màxima de vuit hores l'any 1919. La intervenció del sindicalisme combatiu va ser determinant per assolir aquesta fita.

La història del Dret no es pot limitar a estudiar aquelles fonts que ens han estat donades i que han perpetuat el discurs elaborat des del poder, sinó que ha de donar un pas endavant tot incorporant fonts historiogràfiques que amplii la mirada de la disciplina amb la incorporació de punts de vista fins ara inèdits. Les fonts orals són una eina interessant per investigar els efectes del Dret sobre les classes subalternes, per bé que la ciència jurídica no és independent a la societat: el Dret intervé de manera decisiva en les condicions de vida de la població i, en especial, sobre aquella en que es controla més el compliment de la legislació. Històricament, les classes subalternes han patit més la repressió que les classes privilegiades. Per posar un exemple, en l'etapa franquista les classes populars van patir un càstig major que les persones pertanyents a les classes privilegiades en la comissió del mateix delict: l'estraperlo, pràctica que moltes persones d'origen humil havien de practicar per sobreviure. Pel que fa a les persones que practicaven estraperlo entre les classes privilegiades, en el seu cas l'objectiu era enriquir-se encara més i el seu nivell de negoci era més gran que el de les persones humils que traficaven en el mercat negre.¹²

Incidir en la perspectiva de la classe treballadora sobre aquelles qüestions legislatives i polítiques que van determinar una part important de la seva biografia ens permet defugir de marcs mentals preestablerts des de les classes dominants. Per exemple, si recollim testimonis d'aquells homes i dones que van emigrar a altres països europeus durant el franquisme, a través del relat de les seves biografies podrem conèixer les condicions en què viatjaven, com eren les feines a les que podien aspirar i si marxaven de forma regular o irregular i per quins motius viatjaven en les circumstàncies que ho feien, a més de quines eren les condicions de vida en els països de destí. Els relats d'experiències diverses poden posar en conflicte el Dret i l'aplicació de les normes o la seva falta d'aplicació. A través dels relats de vida ens podem preguntar si una llei era beneficiosa per a la classe treballadora o si, pel contrari, implicava el deteriorament de les seves condicions de vida en àmbits com el laboral, social, econòmic o cultural, entre d'altres. Ens podem fer la mateixa pregunta en relació a diversos sectors de la població que no han estat en posició de

12 Miguel Ángel DEL ARCO BLANCO: "Morir de hambre. Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo", *Pasado y memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 5 (2006); Ana FERNÁNDEZ ASPERILLA: "Franquismo, delincuencia y cambio social", *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Historia Contemporánea, T. 17 (2005).

poder i que en algun moment històric han patit la repressió o discriminació directa o indirecta per part d'aquest, com per exemple el col·lectiu LGBTI+, els reclusos de les presons o camps de concentració franquistes, els combatents al bàndol republicà i les seves famílies, els i les sindicalistes, les famílies exiliades, etc.

L'ús de les fonts orals en l'estudi de la història del Dret i de les relacions laborals ha de servir, d'una banda, per donar veu a qui fins ara no n'ha tingut, és a dir, a les classes subalternes, i de l'altra, per posar en conflicte l'aplicació de les normes jurídiques i els seus efectes sobre les classes populars, tot des d'un punt de vista innovador i crític tant la producció normativa de les institucions com l'anàlisi historiogràfic que s'ha fet fins fa poques dècades. Aquest enfocament ha de venir acompanyat d'una perspectiva feminista i de classe que impliqui un compromís amb allò investigat, per bé que el plantejament i desenvolupament del coneixement és situat, tal i com defensava Harding.¹³ La història oral s'inscriu en una metodologia d'investigació feminista, per bé que qüestiona el coneixement preestablert i té per objectiu principal la inclusió de les dones en la història, ja sigui com a investigadores o investigades. Per a Harding, el punt de vista feminista atorga una objectivitat forta perquè es reconeix el punt de vista ideològic, que contrasta amb la ciència tradicional pretesament objectiva malgrat el seu biaix androcèntric. En l'estudi del Dret des d'aquesta perspectiva política, cal fer referència al punt de vista crític que ha de mantenir l'investigador o investigadora, ja que com explicava Harding:

las investigadoras feministas escuchan muy atentamente lo que las mujeres informantes piensan acerca de sus propias vidas y las de los hombres, y mantienen posiciones críticas frente a las concepciones de los científicos sociales tradicionales sobre las vidas de hombres y mujeres¹⁴

Fent servir aquesta metodologia també cal desaprendre tots aquells coneixements que puguin actuar com a resistències per incorporar els discursos recollits a la investigació acadèmica, amb l'objectiu de contrastar-los amb el text de la norma i la literatura preexistent amb les mateixes condicions que les biografies de les informants. Ahora, se supera la invisibilitat que han patit les dones en l'acadèmia posant en valor els seus testimonis com a documentació històrica vàlida.

Pel que s'ha explicat anteriorment, en el moment d'elaborar una tesi doctoral que tractés sobre el treball de les dones durant el franquisme, era necessari posar en conflicte la legislació social de l'època, en especial la que s'aplicava a les dones, i el testimoni d'una mostra que expliqués com va afectar aquesta legislació en les seves vides, especialment en les condicions materials amb les que van

13 Sandra HARDING: "¿Existe un método feminista?", a Eli BARTRA (ed): *Debates en torno a una metodología feminista* México, Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco, 1998, pp. 9-34.

14 Ibid, p.2.

haver de viure. Per tant, era necessari fer un recull de fonts orals a través de l'entrevista personal que revelessin quines van ser les vivències de les dones en aquell període, posant especial èmfasi en l'àmbit laboral, el tema central d'estudi de la tesi. D'aquesta manera es podia fer una comparativa entre la legislació i la realitat social que vivien les dones durant el franquisme.

Recuperació de la veu i la memòria de les dones de les classes subalternes en el franquisme

Les fonts orals s'han usat com a instrument per recollir testimonis de dones que van viure la dictadura franquista, una de les etapes històriques recents que desperta més interès entre investigadors i investigadores i que encara avui permet fer ús d'aquesta metodologia.

Com s'ha exposat en diverses ocasions, les dones, i en especial les de les classes subalternes, han sigut les grans oblidades en la historiografia. La metodologia de les fonts orals és una oportunitat per acostar-se a biografies mai escoltades: les vides de les dones que durant el franquisme van quedar en un segon terme, per bé que en la tradició històrica de l'Estat espanyol han predominat aquells períodes històrics conservadors en els que s'ha menystingut el paper de les dones.¹⁵

Pel que fa el franquisme, la implantació del *Nuevo Estado* relega a les dones a la llar. En l'àmbit legislatiu, la Declaració II.1 del *Fuero del Trabajo* de 1938¹⁶ estableix que “En especial prohibirá el trabajo nocturno a las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica”. Així mateix, l'article 22 del *Fuero de los Españoles* de 1945¹⁷ diu el següent: “El Estado reconoce y ampara a la familia como institución natural y fundamento de la sociedad, con derechos y deberes anteriores y superiores a toda Ley humana positiva.” Aquests articles, a més a més de tota la legislació laboral, civil i penal vigent en aquell període, retorna la dona casada a l'espai privat perquè s'ocupi dels treballs de cura de la família que té assignats com a “àngel de la llar”¹⁸ i, pel que fa a la capacitat jurídica, rep el tractament de menor d'edat.

15 Un exemple de recuperació de testimonis de dones durant l'època franquista és la feina que s'ha fet en la recuperació de les veus de les dones que van participar en el sindicalisme combatiu. A més a més de les investigacions de Borderías *et. al.* sobre les dones de CCOO, també trobem investigacions com la de la Dra. Espuny i la Dra. Paz sobre les dones dels vaguistes de l'empresa Roca (Gavà) a «Hablan las mujeres de Roca», publicat a *Iuslabor* a l'any 2016.

16 BOE núm. 505, de 10 de març de 1938.

17 BOE núm. 199, de 18 de juliol de 1945.

18 Aquest concepte, que implicava el tancament de les dones a casa i la privació de qualsevol dret, sorgeix entre els segles XVII i XVIII, entre la Contrarreforma i la Revolució Francesa de 1798, quan les dones queden excloses de la declaració dels drets civils que sí es reconeixen als homes.

Les dones i les seves vides es releguen a la llar, i perden el poc protagonisme que havien assolit durant la Segona República, etapa que els hi va ser més favorable tant social com legalment: per posar alguns exemples, per primera vegada tenen dret al sufragi actiu i passiu i es legalitza el divorci. Contràriament, durant el franquisme es reforça la idea de complementarietat de les dones, per bé que és l'home qui treballa i manté econòmicament a la família, esdevé el membre principal de la família i el matrimoni i a qui la societat atorga importància. A les dones no se les escolta i les seves vides no desperten interès, motiu pel qual no estan acostumades a que algú tingui interès en escoltar la seva trajectòria, i encara menys si aquesta persona és una desconeguda i s'hi acosta en qualitat d'investigadora. En aquest sentit, Mercedes Vilanova¹⁹ explicava que l'entrevista personal també és útil quan es conversa amb persones, en aquest cas dones, que no estan acostumades a l'estudi històric ni al fet que se les entrevistï. Ni tan sols que algú, més enllà de la família més íntima, s'interessi per la seva vida. L'experiència recollida en l'elaboració de la tesi doctoral rebel·la que moltes dones no havien explicat mai a ningú les seves vivències, motiu pel qual, en el moment de l'entrevista, s'excusaven perquè consideraven que no ho farien bé o que no transmetrien informació d'interès. La frase més repetida era «No sé si ho faré bé». Una vegada superats els primer minuts, les entrevistades perdien la por de manera progressiva i anaven agafant confiança, i feien el relat cada vegada més dinàmic i proper. En el transcurs de la conversa van fer un gran exercici de rememoració explicant el seu relat, construït entre paraules, silencis i espontaneïtat, segons anaven responnent les preguntes, tot teixint la seva biografia. La construcció del relat també va tenir lloc en les explicacions que desbordaven el marc de les preguntes formulades, per bé que es va deixar llibertat per respondre: es considerava que tot l'explicat podia tenir interès malgrat que no s'hagués inclòs en la preparació de l'entrevista. Les biografies obtingudes van ser molt riques, per bé que les entrevistades contestaven algunes qüestions de manera irreflexiva i sincera, sense que allò explicat passés per un filtre d'autocensura. És important assenyalar que, excepcionalment, algunes de les entrevistades sí van aplicar la censura en el seu relat quan el que explicaven era una qüestió delicada que afectava a terceres persones. El respecte per les vivències de veïnes i amigues va ser un dels pocs límits que algunes entrevistades van aplicar en la conversa.

La subjectivitat de les entrevistades és un dels elements més interessants en l'ús d'aquesta metodologia. Cal tenir en compte que, pels usos de l'època en la que aquestes dones van ser joves i van contraure matrimoni, la seva identitat en el seu cercle social, com el veïnat o la comunitat parroquial, prenia com a referèn-

19 Mercedes VILANOVA: «La historia presente y la historia oral. Relaciones, balance y perspectivas», *Cuadernos de historia contemporánea*, 20 (1998), pp. 61-70.

cia el cognom del cònjuge, amb el que s'anomenava tant el matrimoni com a la dona en la seva individualitat. La identitat pròpia esdevenia invisible als cercles socials. És a partir de l'entrevista realitzada i en el moment que exposen els seus cognoms propis quan reprenen la seva identitat individual i enfoquen el relat des del seu «jo», per bé que l'objecte d'interès de l'entrevista resseguia la biografia de les entrevistades des del seu naixement i se centrava en les seves vivències en les que el matrimoni prenia una importància rellevant, sobretot pels efectes en la seva trajectòria laboral, però el centre d'interès residia en les informants i no en el seus cònjuges, malgrat esdevenir actors secundaris necessaris dels relats de les dones casades. És interessant contraposar el posicionament del «jo» entre les dones que sí van contraure matrimoni vers les que van restar solteres durant tota la seva vida. En aquest sentit, i malgrat algunes excepcions, la individualitat de les dones casades, sobretot entre les informants més grans, es construïa en relació a la trajectòria traçada amb el cònjuge, la vida construïda en conjunt sense que tot allò que la dona hagués realitzat en les tasques de cura de la família, el seu treball en l'economia submergida, o els sacrificis que haguessin pogut fer pel marit o els fills, i fins i tot assumir el rol que l'Estat li reservava en el sí de la societat, tinguessin valor en el seu cercle, ni tan sols per a sí mateixes. En algunes entrevistes, a mesura que explicaven les seves experiències, algunes informants entenien que tot allò que havien fet sí que tenia importància. Com afirmava Carmen Alcalde:

Es entonces cuando se reencuentran consigo mismas, al narrar lo que nunca les ha parecido importante, porque nunca sus maridos, sus padres, sus hermanos, sus compañeros les concedieron ninguna atención, cuando vislumbramos su inmensa e irrenunciable trascendencia.²⁰

El que no tenia importància prenia nous significats i les informants, les «senyores de», passaven a verbalitzar la seva individualitat i correspondre amb la importància d'allò que havien fet per a sí mateixes i fet per a la seva família, el que en algunes ocasions prenia dimensions d'especial rellevància o gravetat. En aquest sentit, les experiències explicades per les dones solteres prenen com a referència una individualitat molt més nítida i assenyalada, per bé que les seves trajectòries laborals i socials no s'havien vist invisibilitzades per un matrimoni i una legislació que sancionava aquest fet vital.

Les dones que van contraure matrimoni, com a part de la societat i objecte d'aplicació d'una legislació que va afectar de manera negativa les seves trajectòries laborals i socials, considerant-les ciutadanes menors d'edat fins a la seva defunció, també van veure afectada la construcció del seu «jo» i la seva importàn-

20 Carmen ALCALDE: *Mujeres en el franquismo: exiliadas, nacionalistas y opositoras*, Barcelona, Flor del Viento, 1996.

cia social, silenciada durant moltes dècades. A aquest fet se li afegeix la qüestió de pertànyer a la classe subalterna, el que subratllava el seu paper secundari en la societat i, en conseqüència, les seves vides encara tenien menys importància. Donar veu a aquestes dones implicava subvertir l'ordre establert en el franquisme i donar llum a trajectòries vitals que posaven en conflicte els efectes negatius que la legislació d'aquell període històric va tenir sobre el col·lectiu objecte d'estudi; les dones de les classes subalternes del Poble Sec de Barcelona. Les que en aquells anys es llegenden com a «les senyores de» reprenien la seva identitat en explicar allò que elles havien viscut i que de sobte prenia importància. Per ser subjectes actius de Dret i membres de la comunitat, les dones de les classes subalternes han de prendre la paraula i construir el seu relat sobre el que els hi va tocar viure sota un règim que usava la llei per reprimir, castigar i situar a les dones en un pla secundari de la societat. En aquest sentit, les investigadores hem d'entendre que tot allò que s'ha relegat com a responsabilitat de les mares, de les filles i les germanes, les cures de la llar, és imprescindible per entendre el funcionament de la societat. A més a més, entendre les estratègies de supervivència de les dones, com treballar en l'economia submergida quan se les havia expulsat del mercat de treball, ajuda a comprendre la dimensió històrica d'una legislació que, en comptes de donar drets, els limitava pel sol fet de pertànyer a un sexe i tenir cert estat civil, qüestió que avui dia se sanciona rigorosament en l'ordenament jurídic vigent. Avui dia encara hi ha diferents qüestions discriminatòries contra les dones que s'han de superar, herència de 40 anys de règim conservador i un sistema patriarcal de caràcter universal que no facilita la superació dels prejudicis contra les dones ni d'aquelles qüestions que les perjudiquen en les seves vides. En el cas de l'Estat espanyol, tot i que s'han aprovat lleis com la *Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, por la igualdad efectiva de mujeres y hombres*²¹ i lleis contra la violència masclista, així com s'han fet progressos per assimilar el permís de paternitat al de maternitat, fent un intent de conscienciar a la societat de la necessitat que els homes s'impliquin en la cura dels fills nounats,²² la realitat és tossuda en diferents àmbits com la diferència salarial entre dones i homes,²³ la violència de gènere²⁴ i la violència sexual, entre d'altres. A la qüestió de gènere, se li suma la qüestió de classe i d'origen, que incideixen decisivament en la qualitat de vida de les dones i la seva quotidianitat. En recuperar el testimoni de les dones que van viure en un període clarament per-

21 BOE núm. 71, de 23 de març de 2007.

22 L'última regulació en aquesta matèria ha sigut el *Real Decreto-ley 6/2019, de 1 de marzo, de medidas urgentes para garantía de la igualdad de trato y de oportunidades entre mujeres y hombres en el empleo y la ocupación*. BOE núm. 57, de 7 de març de 2019.

23 Al any 2019, la bretxa salarial entre dones i homes a Catalunya és del 23,4%. Dada facilitada per la Generalitat de Catalunya: <https://web.gencat.cat/ca/actualitat/detall/La-bretxa-salarial-a-Catalunya-es-del-234>

24 Fins el mes d'abril, el nombre de víctimes mortals per violència de gènere era de 16. Font: <https://www.epdata.es/datos/violencia-genero-estadisticas-ultima-victima/109/espana/106>

judicial per a les dones podem analitzar i comprendre d'una manera més clara quina és la trajectòria històrica dels drets que ens afecten com a dones i en quina mesura han evolucionat, així com quin ha sigut el paper que han tingut les dones a la societat a partir de factors socials, culturals i legals, que han tingut una gran incidència sobretot en un moment de regressió de drets com va ser el franquisme.

La recollida de fonts orals de dones també permet la reconstrucció de la genealogia femenina, qüestió tractada a la tesi doctoral. D'aquesta manera, les entrevistes a dones de la mateixa família de diferents generacions permeten resseguir l'evolució dels drets de les dones i com aquesta ha afectat a la trajectòria vital de diferents membres de la família. En aquest sentit, és interessant analitzar els canvis que hi van haver durant el franquisme en la política laboral però també en l'educativa. D'aquesta manera, no només les lleis, sinó també el costum social, va incidir en el nivell educatiu de les dones, sent el nivell d'estudis de les filles de les entrevistades, algunes d'elles també informants en el treball de tesi doctoral, més elevat que el de les seves mares. El testimoni de les entrevistades sobre l'actitud de les famílies respecte de l'educació de les filles ha permès detectar canvis significatius entre generacions, per bé que moltes dones que van veure truncada la seva educació van procurar que les seves filles poguessin estudiar, per tal d'assolir un nivell formatiu que els permetés accedir a una feina qualificada i amb un sou més elevat d'aquella que havien tingut elles. Detectar variants generacionals entre dones en els aspectes estudiats és una de les qüestions que permet la recollida de fonts orals, sempre i quan es predetermini com un dels punts objecte d'anàlisi i es pugui accedir a l'entrevista de dones de diferents generacions, siguin o no de la mateixa família. Igualment, la pertinença a una mateixa família permetrà analitzar els possibles canvis en relació a aquells aspectes que afecten a la quotidianitat de les dones i sobre els que el cercle familiar, sobretot els pares, tenen o tenien gran influència, com poden ser els estudis.

Metodologia de recerca de present i de futur

La història oral és una metodologia viva i és per això que s'ha de fomentar el seu ús per a l'estudi de la Història del Dret. Per obrir la mirada de la historiografia cal incorporar la veu d'aquells col·lectius sobre els quals la legislació ha incidit de manera decisiva, sobretot quan es tracta de moments de desigualtat, ja que és interessant comprovar, més enllà de la justificació de la norma que en pugui fer el legislador, quins han sigut els efectes sobre les condicions materials de vida i en l'exercici de drets i llibertats per part dels col·lectius susceptibles de ser objecte d'anàlisi. En aquest sentit, la història oral és una font documental molt interessant per a ser explorada.

Com s'ha fet amb les dones en les últimes dècades, cal seguir obrint el focus de l'anàlisi historiogràfic en l'àmbit del Dret posant llum en aquells col·lectius normalment oblidats en l'acadèmia, com són les persones migrades, les empobrides, dissidents sexuals i de gènere, etc., donar-los-hi veu perquè expliquin de primera mà el seu testimoni que ens permetrà, com en el cas de les dones, trencar amb marcs mentals preestablerts i conèixer directament els efectes de la legislació sobre aquests col·lectius.

Per ser una metodologia innovadora i que permet conèixer una vessant del Dret més humana, es recomana a l'alumnat que la faci servir, quan sigui pertinent, per a l'elaboració dels seus Treballs Final de Grau (TFG) o en les tasques encomanades a l'assignatura optativa "Dictadura franquista i Transició democràtica" dels graus de Dret i Relacions Laborals de la Facultat de Dret de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta metodologia permet a l'alumnat poder conèixer com van viure les seves famílies el període històric estudiat, sempre que sigui possible. Així mateix, és una eina molt indicada per preparar les exposicions de les lectures assignades, quan la matèria així ho permeti. Per exemple, en el curs 2018/2019, alguns alumnes han recollit testimonis tant interessants com els de sindicalistes represaliats pel franquisme, dones que van marxar a l'exili quan eren molt joves o testimonis de la repressió contra el poble gitano. Igualment, en alguna ocasió els i les alumnes han manifestat que, malgrat que la seva intenció era fer entrevistes, s'han trobat que les persones que eren testimonis potencials per als seus treballs hi han volgut parlar perquè encara tenen reserves a l'hora de tractar temes relacionats amb l'època franquista. Aquesta dificultat és una realitat que també és objecte d'anàlisi, ja que el silenci, en la seva mesura, també forma part d'aquest testimoniatge històric i ens dóna una idea de la magnitud i gravetat de la repressió que van patir diversos col·lectius en el transcurs de la dictadura.

Pel que fa als Treballs Finals de Grau (TFG), ha sigut satisfactori comprovar com la recollida de fonts orals ha permès reconstruir, a partir de testimonis, la història d'una fàbrica tèxtil del Maresme que ja fa unes dècades va tancar les seves portes. La feina feta ha permès d'obrir una via d'investigació que té un potencial de futur molt interessant.

La metodologia de les fonts orals encara té un llarg camí per recórrer en la disciplina de la Història del Dret, per tant pot ser interessant animar l'alumnat perquè la faci servir en la seva tasca investigadora, ja que permet descobrir un punt de vista de la disciplina que no s'inclou en els plans d'estudis. Una perspectiva més humana i humanitzadora que ens explica que el Dret no és innocu i que té un efectes sobre les classes subalternes i altres col·lectius que no els són beneficiosos. Investigar, donar veu i superar les múltiples invisibilitzacions que han patit i pateixen certs sectors de la societat és una tasca que també interpel·la a la disciplina d'Història del Dret.

Conclusions

La història oral ens permet investigar en àmbits que fins ara no havien estat explorats, ja fos per omissió expressa o oblit involuntari. L'entrada del moviment feminista a l'acadèmia implica un canvi d'enfocament de les investigacions, posant el focus en les dones com a noves protagonistes, ja sigui com a productores de literatura acadèmica o com a objecte d'investigació.

La recollida de fonts orals és una metodologia que ens permet obtenir testimonis inèdits de dones que conformen un col·lectiu oblidat. En especial, les dones de les classes subalternes. El seu testimoni aporta una perspectiva diferent i innovadora sobre el Dret, en especial sobre aquella legislació que els hi era aplicable, que ens explica quins van ser els seus efectes sobre les seves condicions de vida, així com l'exercici dels seus drets i llibertats, coartats durant l'època franquista, període objecte d'estudi de l'autora en la seva tesi doctoral.

Aprofundir en aquest punt de vista ens permet humanitzar el Dret i conèixer la seva vessant més pràctica, així com investigar sobre els efectes que va tenir sobre aquells col·lectius als quals es va aplicar. Més enllà de les teories i les escoles filosòfiques, fonamentals per a la construcció del Dret, cal conèixer l'afectació quotidiana de la legislació. Si ens preguntem sobre els efectes de la Llei, així com de la política que hi ha al darrere, preguntar directament a les persones afectades pot donar moltes respostes inèdites, que conformen material per a una anàlisi qualitativa del que s'investiga. D'altra banda, aquests relats de vida s'han d'acompanyar d'altres fonts tradicionals en la recerca històrica, com són la documentació escrita o les estadístiques de qüestions sobre salut, renda, treball, etc. Fonts que ens permetran una anàlisi quantitativa necessària per ampliar el relat.

Cal tenir present que el pas del temps pot ser perjudicial per a l'ús d'aquesta metodologia, especialment si l'objectiu de la recerca es remunta a etapes que ja queden lluny en la història, pel fet que, com més anys passen, això implica, forçosament, la desaparició progressiva de testimonis que van viure certs fets històrics rellevants. Per exemple, avui dia ja comença a ser difícil trobar persones que puguin explicar com van viure la Guerra Civil espanyola, quan ja s'han complert 80 anys de la seva finalització.

Malgrat això, cal potenciar l'ús de les fonts orals com a metodologia innovadora en la disciplina del Dret, per bé que permet sortir de l'anàlisi documental i jurídica tradicional per cercar veus que posin en conflicte les lleis i la seva aplicació pràctica. Testimonis que ens expliquin una vessant fins ara ignorada i que posi de relleu les vivències quotidianes i les lluites per assolir els drets i llibertats, així com la igualtat entre sexes, dels que en certs períodes històrics les classes subalternes, en especial les dones, no han pogut gaudir.

Bibliografia

- Carmen ALCALDE: *Mujeres en el franquismo: exiliadas, nacionalistas y opositoras*, Barcelona, Flor del Viento, 1996.
- Manuel ALONSO: "Problemas de capacidad en el contrato de trabajo (los menores, la mujer casada ante el contrato laboral)", *Revista de Derecho Privado*, Tomo XLI (1957), pp.163-179.
- Daniel BERTAUX: "El enfoque biográfico: su validez metodológica, sus potencialidades", *Proposiciones*, vol. 29, Santiago de Chile, Ediciones Sur, 1981. Recuperat d'internet (<http://www.sitiosur.cl/r.php?id=436>)
- Miguel Ángel DEL ARCO BLANCO: "Morir de hambre. Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo", *Pasado y memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 5 (2006).
- Norman K. DENZIN: *The Research Act*, Chicago, Aldine, 1970.
- Norman K. DENZIN: «The interactionist study of social organization: A note on method», a Daniel BERTAUX (comp.): *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills (California), Sage, 1981.
- Pilar DÍAZ i José María GAGO: "La construcción y utilización de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista", *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea, Dossier Generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria*, 6 (2006), pp. 793-818.
- Maria Jesús ESPUNY i Olga PAZ: "Hablan las mujeres de Roca", *Iuslabor*, 3 (2016).
- Ana FERNÁNDEZ ASPERILLA: "Franquismo, delincuencia y cambio social", *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Historia Contemporánea, T. 17 (2005).
- Sandra HARDING: "¿Existe un método feminista?", a Eli BARTRA (ed.): *Debates en torno a una metodología feminista*, México, Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco, 1998, pp. 9-34.
- Fernando SUÁREZ: *Menores y mujeres ante el contrato de trabajo*, Madrid, Editorial Instituto de Estudios Políticos, 1967.
- Rosario RUIZ: *¿Eternas menores? Mujeres en el franquismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.
- Sylvie VANDE CASTEELE i Daniele VOLDMAN: "Fuentes orales para la historia de mujeres", *Flora Tristán, Serie Historia*, 1 (1988).
- Mercedes VILANOVA: *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió*, Barcelona, Icària, 1995.
- Mercedes VILANOVA: "La historia presente y la historia oral. Relaciones, balance y perspectivas", *Cuadernos de historia contemporánea*, 20, 1998, pp. 61-70.
- Mercedes VILANOVA: "Rememoración y fuentes orales", a Carlos NAVAJAS (ed.): *Actas de IV Simposio de Historia Actual, Logroño, 17-19 de octubre de 2002*, Logroño, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p.19-40.